

Опубліковано: Беззуб Ю. Постаць Тараса Шевченка в концепції українського національного відродження Бориса Грінченка // Українознавчий альманах. – К., 2014. – Випуск 17. – С. 273-277.

УДК 323.13 Т.Шевченко: 94(477) Б.Грінченко

Юрій Беззуб

**ПОСТАТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Анотація. У статті аналізується оцінка постаті Т. Шевченка, зроблена Б. Грінченком у листах та шевченкознавчих розвідках. Б. Грінченко виступив проти спроб «побороти новонароджений культ» Кобзаря, продовживши започатковану українськими інтелектуалами традицію трактування образу Шевченка «як феноменального, може єдиного на світі з'явища у справі національного відродження свого краю». За його переконанням, така інтерпретація історичної ролі (місії) Т. Шевченка мала сприяти консолідації народжуваної модерної української нації.

Ключові слова: нація, національна культура, національне відродження, національна ідея, інтелігенція, українофільство, шевченкознавство.

Yuriy Bezzub

**THE FIGURE OF TARAS SHEVCHENKO IN CONCEPT OF UKRAINIAN
NATIONAL REVIVAL BY BORIS HRINCHENKO**

Annotation. The article analyzes the rating figures Shevchenko made B. Grinchenko in letters and research. B. Hrinchenko opposed attempts to Kobzar's «overcome newborn cult», continuing a tradition of interpretation of the image Shevchenko «as phenomenal, maybe the only one in the world of phenomena in the case of national revival of his land» initiated by Ukrainian intellectuals. According to belief, this interpretation of the historical role (mission) Shevchenko was to promote the consolidation of the emerging modern Ukrainian nation.

Key words: nation, national culture, national revival, national idea, intelligentsia, Ukrainophilia, Shevchenko studies.

Будь-яке осмислення парадигми модерної української культури майже неминуче розпочинається з «нового тлумачення» ролі й значення в ній особистості Т. Шевченка. Як видається, одним із вдумливих шевченкознавців був Б. Грінченко, який доклав багато зусиль до закорінення переконань про засадничу роль постаті Кобзаря в українському національному відродженні ХІХ – початку ХХ ст. Висвітленню Грінченкової оцінки Т. Шевченка і присвячена ця стаття.

Ще в юнацькі роки у Б. Грінченка сформувалося особливе ставлення до творчості й постаті Т. Шевченка. У листі 1892 р. до І.Л. Липи він відзначав, що прочитавши «Кобзаря» в 13 років, попри своє «виховання наскрізь московське, навіть вороже до всього українського та мужичого», «...якось відразу і без вагань порвав з усіма московсько-патріотичними тенденціями шовіністичного кольору... і Тарас зробивсь мені і до цього дня застається пророком» [17, с. 142–143]. Удруге Б. Грінченко підтвердив це в листі до К.Ф. Паньківського: «...Шевченко зробив з мене зараз українського націонала, ...а його «Кобзар» зробився моєю євангелією» [17, с. 148]. За спостереженням А.Г. Погрібного, саме Шевченкова поезія значною мірою обумовила сильні соціальні мотиви в ранніх творах Б. Грінченка, покликана його на шлях самовідданого й самозреченого служіння «уярмленому, темному братові» – народові, позитивно позначилася на розумінні ролі і завдань літературної діяльності» [15, с. 200].

Протягом усього життя Б. Грінченко доводив виняткове, поважне ставлення до поета: опікувався його могилою, видавав і заохочував інших друкувати дешево, доступні народіві поетові твори («метелики з Шевченка»), турбувався виданням повного й недорогого «Кобзаря», досліджував творчість поета в світлі європейської критики, опікувався вшануванням Шевченкових роковин [17, с. 75–76, 109, 110–112, 120], публічно наполягав на необхідності зречення окремих осіб юридичних прав на Шевченкові твори, щоб зробити їх «цілогромадською власністю» й «дати змогу Україні скористуватися з Шевченкового скарбу», бо спостерігав «сумний факт, що твори нашого найбільшого поета застаються досі народіві невідомими» [17, с. 134-136]. 1899 р. Б. Грінченко фактично власноруч

урятував колекцію В. Тарновського, в якій, між іншим, були зібрані рукописи, картини й особисті речі Т. Шевченка, вивізни експонати з Києва, де вони зберігалися в безладді, та розмістивши в Чернігівському земському музеї В. Тарновського [13, с. 125]. Разом із своєю дружиною М. Загірньою він упорядкував каталог музею, в якому описано 758 Шевченкових експонатів [15, с. 11–13, 47; 17, с. 200–204, 209, 217].

Б. Грінченко мав чимало попередників в осмисленні життєвого і творчого шляху Т. Шевченка та практиках «вписування» особистості поета в український національно-культурний контекст. Одним із перших інтерпретаторів Шевченка був М. Костомаров. У «Спогадах про двох малярів» («Основа» – 1861. – № 4. – с. 44–56) уже помітне сприйняття Т. Шевченка (його творів 1846 р.) як пророка – іще не національного, а, так би мовити, пророка для інтелігенції [10, с. 133]. Схожу оцінку висловлював у надрукованих 1882 р. спогадах П. Куліш: «Сам Шевченко (йдеться про 1847 р.) ... се вже був не кобзар, а національний пророк...» [11, с. 138]. Саме П. Куліш одразу почав широко й енергійно пропагувати Шевченкову поезію, попри те, що нерідко був про неї значно поміркованішої думки, аніж інші Шевченкові друзі та шанувальники.

Після смерті Кобзаря на сторінках «Основи» та в середовищі «українофільської» інтелігенції довкола часопису, активізувалося творення Шевченкового образу національного поета-пророка, віртуального «батька нації». За словами Є. Кирилюка, протягом двох років існування «Основа» вмістила більше поезій Шевченка, аніж було опубліковано за все його життя, «Щоденник» (з багатьма купюрами цензурного характеру), всі виступи й промови з поетового похорону, кілька чималих статей, де осмислювалося значення Шевченка [18, с. 18–35; 10, с. 130–137], спогади друзів і знайомих поета, а також багато віршів, присвячених пам'яті «батька Тараса». Віршовану шану Шевченкові склали П. Куліш, М. Костомаров, С. Руданський, Л. Глібов, М. Максимович, О. Кониський та ін.

Усебічному вивченню Шевченкової постаті сприяла поява поетових життєписів. У 1860 р. в петербурзькому журналі «Библиотека для чтения» у формі

листа до редактора була опублікована автобіографія Шевченка [20, с. 229–236; 22, с. 191–193]. М. Зеров назвав її «першим суцільним начерком Шевченкового життя», хоча й зауважив, що опублікований текст не зовсім авторський, а є Кулішевою «переробкою біографічної замітки Шевченка, накиданої в січні того ж 1860 р.» [9, с. 145]. Автентичний текст автобіографії було опубліковано в «Киевской старине» лише 1885 р., тож до того часу саме Кулішева редакція вважалася справжньою автобіографією поета, тим більше, що й сам Шевченко в кількох листах посилався на неї як на свою власну [21, с. 431–435]. 1874 р. з'явився перший більш-менш обґрунтований біографічний нарис В. Маслова [12], 1882 р. – монографія М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» [19]. Однак, незважаючи на обширність матеріалу, вони не задовольнили прискіпливих читачів. Наприклад, заперечення щодо висновків М. Чалого й додатки до біографії друкувалися в тогочасній «Киевской старине» [9, с. 146].

У 1879 р. в женецькому збірнику «Громада» (№ 4. – с. 101–230) побачила світ праця М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» [8, 7–133], у якій констатовалося, що Шевченко був найбільшою постаттю для українства. Щоправда, Драгоманов бачив й іншу тенденцію – на той час ніхто не зважився «докладно розсудити про те, ким насправді був Шевченко сам по собі й у свій час». Кожний дослідник «повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського Кобзаря» [8, с. 7]. Отож Драгоманов брав на себе місію об'єктивного дослідження Шевченкової постаті. Нині така спроба виглядає культурологічною недоречністю, адже одну «правильну» відповідь, у чому полягає роль і значення Шевченка, яке його місце в нашій культурі, навряд чи можна знайти. Як справедливо відзначає О. Гриценко, «невірним, науково некоректним було б оголошувати якусь одну інтерпретацію Шевченка та його ролі (місії) – істинною, а всі інші – непорозуміннями, помилками, проявами «сліпоти» і т. ін.» [1, с. 98].

Спроба Драгоманова «розвінчати» шевченківські легенди й «побороти» новонароджений культ Кобзаря (про формування якого в Галичині з гнівом і сарказмом він не раз говорить) вийшла загально невдалою: професора критикували

як «ідолопоклонники» (за неповагу до національного пророка), так згодом й «іконоборці» (за позитивістську обмеженість і резонерство, за нерозуміння природи поетичної творчості) [1, с. 134]. Однак критика Драгоманова мала й конструктивний вплив: окрім усвідомлення потреби в якісному науковому виданні творів та листів поета, науковому вивченні його біографії та світогляду, майбутні дослідники ставили одним із завдань неодмінно довести, що Т. Шевченко був не малоосвіченим мужлаєм і ледарем, а досконало орієнтувався у всьому багатстві європейської культури.

Проти намагання М. Драгоманова «десакралізувати» Т. Шевченка і виступив молодий Б. Грінченко. Його позиція найкраще виявилася в публічних дебатах із М. Драгомановим на шпальтах галицько-буковинських видань. Цикли статей Грінченка під назвою «Листи з України Наддніпрянської» та Драгоманова – «Листи на Наддніпрянську Україну» друкувалися у вересні 1892 – травні 1894 р. у чернівецькій газеті «Буковина» та органі галицьких радикалів «Народ», що виходив у Коломиї та Львові. Лише 1994 р. «Листи...» Б. Грінченка та М. Драгоманова видані окремою книжкою, в якій вперше подаються в повному обсязі [3, с. 37–145; 7, с. 149–273].

Полеміка Грінченка з Драгомановим засвідчила важливість і знаковість постаті Т. Шевченка у формуванні української національної ідентичності, найперше як складника ідеологічних і політичних побудов, у яких він мав переважно узагальнено-символічний характер «національної думки». При цьому важливо пам'ятати, що Б. Грінченко належав до тієї національно свідомої молоді, яка досить критично ставилась до «федералістичної» спадщини М. Драгоманова і сформулювала ідею державної незалежності для українського народу.

Зробивши огляд нової української літератури, Б. Грінченко критично оцінив спадщину і справи українських письменників та істориків І. Котляревського, Г. Квітки, М. Костомарова, П. Куліша та ін. діячів українського відродження. Віддавши належне кожному, Грінченко на конкретних творах ілюструє, що в тодішнього українського діяча «сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська. Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю,

любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство...» [3, с. 60].

«Геній» і «національний пророк» Тарас Шевченко виплутав українських інтелігентів із їхніх невиразних уявлень про власний народ [3, с. 61]. Геніальність Шевченка полягала в його національній самосвідомості, адже попередники ледве насмілювалися згадувати про українську самостійність, а коли й згадували, то розуміли її не як самостійність нації, а як самостійність частини «єдиного и неделимого русского народа», самостійність з ласки «старшого брата». Шевченко ж виразно ставить самостійність українців як нації, тому «...у справі національного відродження свого рідного краю він є з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі» [3, с. 65].

Б. Грінченко доводить, що не Костомаров і Куліш «навчали Шевченка», показували йому шлях до визвольних ідей, а навпаки: з Кулішем поет познайомився 1844 р., коли вже були написані «Перебендя», «Гамалія», «Тарасова ніч», «Гайдамаки» та ін. твори. Того ж 1844 р. Шевченко пише «Сон», «Чигирин»; 1845 р. – «До Основ'яненка», «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», «Заповіт», «Розрита могила», «Кавказ» і тільки тоді знайомиться з Костомаровим (у 1845–навесні 1846р.) [3, с. 61–62]. Більше того, Грінченкове співставлення Шевченкових творів та статуту Кирило-Мефодіївського товариства переконує, що в ньому лише сформульовані поетові ідеї, прикладені до практики [3, с. 72].

Б. Грінченко переконаний, що й «Основа» стояла на Шевченковому ґрунті, а її найголовніші полемісти Костомаров і Куліш боролися за ті ідеали, які найкраще були висловлені в Кобзаревих творах. Шевченко вважав українців нацією, що мала користуватися всіма належними нації правами, в тому числі й правом політичної самостійності, тоді як Костомаров у статті «Две русские народности» (Основа. – СПб., 1861. – № 3. – с. 33–80) стверджував, що українці в минулому довели нездатність до державного життя і справедливо поступилися великоросам, прилучившись до них тоді, коли завданням спільної руської історії було скласти

державу [3, с. 73]. Із наведених фактів і міркувань Грінченкові зрозуміло, що саме Шевченко «був батьком нашого національного самопізнання».

Б. Грінченко спеціально з'ясовує національні (історичні) ідеали Т. Шевченка.

1) Поет усвідомлював роль славної минувшини для формування сучасної йому української нації. Попри, те, що «його геній наштемповує ганебним клеймом» козацьку старшину і гетьманів, тих, хто був «гряззю Москви» та «варшавським сміттям», він завжди залишався прихильним до гетьманщини як автономної форми українського політичного життя. Шевченко «цілком обстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю...» [3, с. 63–65].

2) За кожним слов'янським народом поет визнавав право на цілковиту національну самостійність і, насамперед, – за українсько-руським народом, – і захищав її від усіляких посягань із польського чи московського боку. Якщо єднання ставало вже не братанням, а неволею, він відразу ж повставав проти всіляких «єдинств та неделимостей» та не вагається звинуватити Богдана Хмельницького за те, що він піддався під московську руку [3, с. 65–66].

3) Шевченко гостро виступав проти деспотизму взагалі і деспотизму тодішнього російського режиму. Найбільше це помітно в образі «деспотства» в поемі «Сон», де Шевченко оповідає про завдані Україні кривди і виразно бажає повернення їй «природних національних прав».

4) У Шевченка немає властивих його попередникам антипольських настроїв. Він радить землякам не чванитися, що українці «Польщу колись завалили», бо ні полякам, ні українцям з того не стало користі: обидва народи це привело до національної неволі у складі Російської, Австрійської, Пруської держав [3, с. 67].

5) Шевченко відверто говорить, що до занепаду державного життя українців довели власні ледачі проводирі [3, с. 66]. Він сміливо називає своїх земляків рабами, обвинувачуючи їх за недолю, що терпить рідна країна; його не обдуриш «позверховним», «галушковим» патріотизмом, якого так багато було в перших українських письменників. Він вимагає від українців іншого: «Розкуйтеся! Братайтеся!», «киньте бути «гряззю Москви» чи «варшавським сміттям», дійдіть

до свідомості, що ви є сини великої самостійної нації, не хиліться ні перед Москвою, ні перед Варшавою, дбайте про те, щоб досягти національної самостійності» [3, с. 68].

б) Вільна нація, за Шевченком, є сім'єю вільних і рівних людей-братів, тому він виступав проти станової нерівності, «перекиньчиків, які продають своїх дітей у різниці москалеві». Він закликав панство обняти «найменшого брата» – селянина. Лише тоді, коли не буде ні пана, ні мужика, а буде одна «цілонародна освічена вкраїнська сім'я», можлива українська національна самостійність. Йшлося не тільки про визволення селян із кріпацтва, а й про очищення умів від «попівсько-поліцейської» правди, здобуття «вольної, нової сім'ї», «розірвання кайданів», виховання нових поколінь на оновленій землі».

Саме за те, що Шевченко «з трупів поробив живих людей (бо що таке до нього були українські інтелігенти як українці, коли не трупи?)», Грінченко й називає поета «нашим національним пророком», тому й бачить у ньому «феноменальне, може, єдине з'явище у всесвітній історії» [3, с. 72].

Таким чином, публічний виступ Б. Грінченка був спробою «нових прочитань» життя і творчості Т. Шевченка. Грінченко взагалі розглядав українську літературу насамперед із погляду її місії в піднесенні національної свідомості, тому й констатував, що жоден із Шевченкових попередників не зумів піднятися до рівня свідомого служіння своєю творчістю інтересам народності і краю.

Послідовність Шевченка щодо обстоювання національних прав українців дуже імпонувала Грінченкові, тому він різко критикував двозначні, на його думку, надії М. Драгоманова на майбутність добровільного федералізму в стосунках України з Росією, а М. Костомарова й П. Куліша картав за відстоювання можливості і доцільності об'єднання України з Московією. Слід враховувати світоглядний і політичний підтексти Грінченкового виступу в «оборону Шевченка» в «Листах з України Наддніпрянської»: «він був представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці XIX – на початку XX ст. вийшли на історичну арену як нова сила,

сповнена гарячого бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух» [16, с. 10]. Саме тоді українська молодь «повсталала» проти старшого покоління – «українофілів», що через побоювання та конформізм до влади не робили політичних кроків для поліпшення долі своєї країни і навіть між собою розмовляли російською мовою. Разом з однодумцями Грінченко позиціонував себе свідомим, національно активним українцем, продовжувачем патріотичної справи Т. Шевченка. Не випадково тоді ж, у 1891–1892 рр., «повсталала молодь» утворила таємне товариство – Братство Тараса Шевченка, яке стало першою організацією, що стояла на засадах повної державної самостійності України. Духовним лідером «братчики» свідомо обрали саме Шевченка і навіть склали символічну клятву на його могилі на Чернечій горі поширювати серед українців Кобзареві ідеї. Молоді особливо імпонували Шевченкові погляди на ідею української національної незалежності.

Саме тому в полеміці Б. Грінченка з М. Драгомановим «Шевченкові-пророку, «Шевченкові-генію» відводилося місце цементуючої постаті для ідейного й духовного єднання членів нового товариства, яке виступало за національну активність українців, прагнучи до визволення українського народу від російського панування та до автономії всіх народів імперії. Ідейним стрижнем такого образу Шевченка було трактування поета як символу української національної ідеї, «нашого першого поета й першого історика», чий «історичні» поезії містять хай і не завжди точну фактично, але глибинно-істинну, справді національну версію нашої історії; чия мова є еталоном живої «народної української мови», чие кожне слово є священним для кожного справжнього українця.

У розвідці 1895 р. «Нова сім'я» Б. Грінченко трактує Т. Шевченка як «найбільшого поета і борця за людську волю», а його слово ставить у зв'язок із «неминучою реформою соціально-економічною», мета якої – створити такі обставини, які б забезпечили можливість побудувати «сім'ю вольну, нову», тобто з загальнодемократичними перетвореннями в країні [4, с. 97–101].

Грунтовно осмислює Б. Грінченко постать Кобзаря й у просторій розвідці «Шевченко», яка зберігається в Інституті Рукопису НБУВ (Ф. І. – Од. зб. 31455). За словами А.Г. Погрібного, в ній Т. Шевченко – найбільший український поет і один з найпершокласніших поетів слов'янства, котрий започаткував «нову епоху» в історії української літератури. У творах його критик відзначає «силу і сміливість виразу, що дихає вогнем», небувалу «яскравість і вражаючу силу виразу при дивовижній витонченості форми». Свою увагу він звертає насамперед на громадсько-політичну поезію Кобзаря, котрий постає як борець проти «сучасного йому ладу кріпацької Росії» [15, с. 202].

Найпізніші Грінченкові статті про Кобзаря – «Шевченкові роковини» [6] та «Двоє рідних» [2, с. 563–565] – припадають на період революції 1905–1907 рр. У першій Б. Грінченко констатує, що «найменший брат» – «робочий чоловік» – випередив інтелігенцію, ставши провідною суспільно-перетворюючою силою. Щоб не залишитися осторонь великих подій, інтелігенція мусить увесь розум, науку й хист покласти на те, щоб пригорнути до себе трударя, стати з ним однією освіченою сім'єю та разом доходити щасливого людського життя. У другій, за словами А.Г. Погрібного, Б. Грінченко найчіткіше сформулював свої висновки про значення творчості Т. Шевченка в революційних умовах. У центрі його уваги Шевченко як поет-революціонер, пророк і непримиренний борець із будь-яким гнобленням, послідовний демократ, поет світової величі, «сталь, яку можна зігнути, але не можна зламати» [15, с. 203–204]. Ці риси письменник розкриває то на співставленні, то на протиставленні Т. Шевченка з Г. Гейне.

У статті «Шевченків «Кобзар» на селі» (1906) (з деякими змінами вміщеній під заголовком «Тарас Шевченко» у книзі «Перед широким світом» (1907), Б. Грінченко розвінчав поширене уявлення про Т. Шевченка як «співучого мужичка», «поета з народу», що часто означало – позбавлений будь-якої систематичної освіти, відірваний від досягнень світової культури. У таких твердженнях Б. Грінченко помітив обмежено-примітивне уявлення про Шевченка, недооцінку його як геніального, яскраво-індивідуального поета. Він повстає проти костюмарівського розуміння народності Шевченка, який нібито співав так, «як

співав сам народ, тільки ще наперед поступивши» і саме в цьому полягає пафос його полеміки [5, с. 120–123]. Якраз міцна Шевченкова індивідуальність поставила поета не в гурт безіменних народних творців, а в товариство інших світових поетів» – таких, як Шіллер, Гомер та інші [5, с. 142–144]. Показовим є Грінченкове зіставлення Т. Шевченка і П. Куліша. Якщо першого він характеризував як «демократа усією своєю натурою» [5, с. 123], то в другого помічав «аристократичні переконання»; якщо перший писав «могутні твори», в яких «ридав над муками рідного народу, проклинав мучителів його і закликав до боротьби за свободу», то другий у низці своїх творів дихав «зненавистю до козацтва й простолюду» [5, с. 156].

Без сумніву, оцінкою Т. Шевченка як «національного генія, пророка і провідника» Б. Грінченко дуже прислужився майбутнім поколінням українських інтелектуалів, для яких поет залишався цементуючим началом народжуваної нації, попри цілком закономірні й пояснювані спроби концептуальних «переосмислень» Шевченкової особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко О. Духовний батько нації (Тарас Шевченко) // Герої та знаменитості в українській культурі / Ред. О. Гриценко. – К.: УЦКД, 1999. – С. 97–165.
2. Грінченко Б. Двоє рідних / Б. Грінченко // Твори: В 2 т. / Упоряд. І.І. Пільгука, В.В. Яременка. – К., 1963. – Т. 1. – 603 с.
3. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 37–145.
4. Грінченко Б. Нова сім'я / Б. Грінченко // Народ. – 1895. – № 7. – С. 97–101.
5. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. – К., 1907. – 320 с.
6. Грінченко Б.Д. Шевченкові роковини // Громадська думка. – 1906. – 26 лютого – № 45.
7. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну / М.П. Драгоманов // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 149–273.

8. Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 7–133.
9. Зеров М. Лекції з історії української літератури / М. Зеров. – Окрів: Видавництво «Мозаїка», Канадський Інститут Українських Студій, 1977. – 271 с.
10. Костомаров М.І. Спогади про двох малярів / М.І. Костомаров // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 130–137.
11. Куліш П.О. Спогади. Історичне оповідання / П.О. Куліш // Спогади про Шевченка. – К.: Держлітвидав, 1958. – С. 137–151.
12. Маслов В.П. Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк / В.П. Маслов. – М.: Издание народного журнала «Грамотей», 1874. – 54 с.
13. Немірич [Грінченко Б.Д.]. Музей Василя Тарновського / Б.Д. Грінченко // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – Кн. V. – С. 108–125.
14. Плевако М. Життя та праця Борися Грінченка / М. Плевако – Харків: Вид-во ім. Б. Грінченка, 1911. – 81 с.
15. Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції / А.Г. Погрібний. – К.: Либідь, 1990. – 232 с.
16. Сохань П. Б. Д. Грінченко – М.П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу / П. Сохань // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 5–17.
17. Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наукова думка, 1966. – 492с.
18. Хуторянин [Куліш П. О.] Листи с хутора: III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний / П.О. Куліш // Основа. – 1861. – № 3. – С. 18–35.
19. Чалый М.К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (свод материалов для его биографии) / М.К. Чалый. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1882. – 281 с.
20. Шевченко Т. «Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения» / Т. Шевченко // Народное чтение. – 1860. – № 2. – С. 229–236.
21. Шевченко Т. Автобиография Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» (публікація П. Куліша) / Т. Шевченко // Киевская старина. – 1885. – № 11. – С. 431–435.
22. Шевченко Т. Автобіографія / Т. Шевченко // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 191–193.